

Eli Heimans

Uit de schaduw van Jac. P. Thijsse

MARGA COESÈL

KNNV Uitgeverij
Heimans en Thijsse Stichting

Eli Heimans, omstreeks 1911.

Inhoud

7	Inleiding	67	Bijdrage aan de wetenschap
9	Jeugd in Zwolle	69	Levensovertuiging
13	Amsterdam	72	Bijdrage aan de natuurbescherming
19	Eerste publicaties	76	Teleurgesteld
23	Verbetering van het onderwijs	80	Overlijden
27	Een eigen lesmethode	83	De Heimans Stichting
31	Schoolwandelen	85	'Wie werkte met liefde blijft leven'
33	Samenwerking met Jac. P. Thijssen		
39	'De firma Heimans en Thijssen'		
47	Groeiende belangstelling voor de inheemse natuur	88	Noten
53	Verenigingsdrang	94	Verantwoording
57	Natuurfeuilletons	94	Dankwoord
59	Geologie en Zuid-Limburg	95	Personenregister
63	Nederlandsche Landschappen		

Dubbelportret van Eli Heimans en Jac. P. Thijssen aan het begin van hun samenwerking.

Inleiding

Aan Jac. P. Thijsse heeft het niet gelegen. Die greep iedere gelegenheid aan om zijn oude makker lof toe te zwaaien. ‘Zonder Heimans zou ik nooit geworden zijn wat ik nu ben,’¹ vertelde hij zijn gehoor bij vele gelegenheden. Rond 1900 legden beide onderwijzers de basis voor de moderne natuurbeweging. Hoe belangrijk de rol van Eli Heimans daarbij was is tegenwoordig nauwelijks bekend. Zijn naam raakte in de loop der jaren enigszins in de vergetelheid. Heimans kwam in de schaduw te staan van Thijsse die hem ruim dertig jaar overleefde. Thijsse bracht in die periode nog veel tot stand, vooral op het gebied van natuurbescherming. Bovendien genoot Thijsse op den duur landelijke bekendheid door de vele plaatjesalbums die hij schreef voor de firma Verkade.

Heimans en Thijsse streefden hetzelfde doel na: bij jong en oud belangstelling wekken voor de levende natuur. Beiden beschikten over de talenten om het grote publiek in woord en geschrift te bereiken. Als popularisators werkten zij jarenlang zo nauw samen dat tijdgenoten vaak niet wisten ‘wie Heimans en wie Thijsse was’.² Maar naast gemeenschappelijke kwaliteiten hadden zij elk afzonderlijk verdiensten. Over het leven en werk van Jac. P. Thijsse (1865–1945) is in de loop der jaren veel gepubliceerd,³ over dat van Eli Heimans (1861–1914) naar verhouding veel minder.⁴

De herdenking van het honderdste sterfjaar van Eli Heimans vormt de aanleiding om hem naar voren te halen, uit de scha-

duw van Thijssen. Wat waren de verdiensten van Heimans? Zijn de ideeën die hij ontwikkelde op het gebied van natuuronderwijs en natuureducatie nu nog geldig en actueel?

8

Jacob Israël Heimans en Elisabeth Valk, de ouders van Eli Heimans.

Jeugd in Zwolle

Eli Heimans werd op 28 februari 1861 geboren te Zwolle, als oudste kind in een orthodox-Joods gezin. Zijn vader, Jacob Israël Heimans, een ontwikkelde koopman, was na zijn huwelijk met Elisabeth Valk gaan werken in de zijdeververij van zijn schoonmoeder. Na haar dood zette hij het bedrijfje voort en breidde het verder uit. Eli had al vroeg belangstelling voor de natuur en hij was een ondernemend kind. Als kleine jongen bracht hij zijn naaste omgeving eens in rep en roer, omdat hij op een dag bij het vallen van de avond nog niet thuis was. Juist toen men het ergste ging vrezen, werd hij door een boer uit de omgeving naar huis gebracht. De man had Eli buiten in het veld slapend aangetroffen. De ouders en burens waren opgelucht en blij, maar Eli zelf vond alle opwinding maar overdreven. Wat had hem immers kunnen gebeuren in de vrije natuur? Het was dan ook niet de laatste keer dat hij erop uit zou trekken.⁵

In zijn geboortestreek viel in die tijd nog heel wat te genieten aan natuurschoon: aan de Vecht bloeiden in het voorjaar duizenden en duizenden kievitsbloemen, het wemelde er van de vogels, vlinders, kikkers en slangen en je vond er moerassige weiden vol orchideeën. Al tijdens zijn lagere schooltijd nam Eli planten en dieren mee naar huis en begon hij met het aanleggen van verzamelingen.

Eli had een goed verstand en mocht daarom aan de pas-opgerichte Rijks-HBS in zijn woonplaats gaan studeren. Toen de stoffen-

Het geboortehuis van Eli Heimans aan De Dijk 1. 127, thans Thorbeckegracht 73, in Zwolle. Het huis dateert van 1698. Foto: Marga Coesèl, 2013.

Twee jaar na zijn geboorte verhuisde Eli met zijn familie naar de Papestraat 5 in Zwolle. Naast de voordeur is een koperen plaat bevestigd met een tekst van Fred Nordheim over Eli Heimans. Foto: Marga Coesèl, 2013.

ververij van zijn vader in de problemen kwam door de opkomende industrie, moest hij de school verlaten om thuis te gaan helpen.⁶ Een deel van zijn taak bestond uit het in de wijde omgeving ophalen en wegbrengen van verfgoed bij de boeren. Tijdens zijn lange voettochten bestudeerde hij de wilde planten met behulp van Suringars *Zakflora*, een boekje dat hij ooit als prijs voor een opstel had gekregen. Het determineren aan de hand van deze gids viel hem als onervaren botanicus natuurlijk niet mee, maar geheel onverwacht kreeg hij hulp. Die kwam van Kruiden-Marie, een vrouw uit de omgeving van Heino. Zij verzamelde geneeskrachtige planten voor de apothekers in de stad.⁷ Kruiden-Marie bezat niet alleen een grote kennis van wilde planten maar ook van insecten, amfibieën, reptielen en andere dieren. Het contact met haar stimuleerde Eli om zich serieus te gaan verdiepen in de natuurstudie.

Uiteindelijk ging het bedrijf van de familie Heimans toch over de kop. Eli's vader stapte over op een handel in huiden en metalen, en zelf besloot hij onderwijzer te worden. De opleiding kon gevolgd worden aan de Normaalschool (kweekschool), maar daarnaast was het nog algemeen gebruikelijk dat aanstaande onderwijzers enkele jaren als assistent meeliepen in een opleidingsklas. Ook Heimans leerde op die manier het vak. Hij werd kwekeling aan de Tweede openbare lagere school voor armen en minvermogenden aan de Hoogstraat in Zwolle. Om zich voor te bereiden op het examen voor onderwijzer bezocht hij daarnaast een mulo-avondschool.⁸ In het voorjaar van 1880 behaalde hij zijn akte van bekwaamheid als

Tekening van Kruiden Marie, uit het schetsboekje van Eli Heimans.

Kruiden Marie door Aart van Breda, in 'Hei en dennen'. 5de druk, 1948. Van Breda maakte zijn tekening op basis van de schets van Heimans.

Kruiden-Marie.

hulponderwijzer. Kort daarvóór had hij al met succes examen gedaan voor de akte l.o. wiskunde. Later behaalde hij nog meer aktes, zoals voor Frans, Duits en Engels.

Heimans begon zijn loopbaan als onderwijzer op de school waar hij zijn opleiding had gevolgd.⁹ Hij ontving een salaris van f 550,- per jaar, een voor die tijd en voor zijn leeftijd – net negentien jaar – niet gering bedrag, maar Heimans wilde hogerop. Hij studeerde voor de hoofdakte en solliciteerde ondertussen naar een betrekking als onderwijzer in Amsterdam ‘met het oog op de betere gelegenheid tot voortzetting van mijn studies’.¹⁰ In het voorjaar van 1882 ontving hij tot zijn vreugde bericht dat hij met ingang van half mei benoemd was. Vol verwachting vertrok hij naar de hoofdstad waar hij onderdak vond bij een hospita op de Plantage Muijdergracht 27, driehoog boven.

13

Amsterdam

In de tweede helft van de negentiende eeuw oefende Amsterdam door de snel opkomende industrie een grote aantrekkingskracht uit op mensen uit het hele land. Tussen 1850 en 1900 verdubbelde het bevolkingsaantal, van ongeveer 250.000 tot 510.000. Toen Heimans per stoomtrein in Amsterdam arriveerde was de stad al overvol. De fabrieksarbeiders en hun gezinnen woonden onder erbarmelijke hygiënische omstandigheden in sloppen en stegen, dicht

Eli Heimans woonde van 5 mei 1884 tot 6 augustus 1888 op het Waterlooplein 63, vrijwel naast de Mozes & Aäronkerk, op de plek waar nu het mr. Visserplein ligt. Hij tekende de huizen aan de overkant van het Waterlooplein. Ze verdwenen in de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw bij de aanleg van de metro en de Stopera.

opeen gepakt in vochtige kelders en benauwde alkoven. De school waar Heimans zijn betrekking had gevonden stond in de Zwanenburgerstraat, een thans verdwenen straat in de oude Jodenbuurt rond het Waterlooplein, in het centrum van Amsterdam. De jonge onderwijzer moest aanvankelijk erg wennen aan de lawaaige, drukke stad met zijn stinkende grachten. ‘Zaterdagmiddags zoo gauw de schoolbel luidde, holde ik tegelijk met de kinderen weg; ik vloog de vunze woelige steeg uit, de gloeiend warme en droogstoffige straten door, waarin een rossiggrijze stofmist hing, tot ik de buurten door was, waar men mij onthaalde op alles wat een vloerkleed of mat maar voor liefelijks bevatten kan, als die ééns in de week wordt geklopt. (...) Ik voelde mij diep ongelukkig, ellendig, ik had heimwee, ik was ziek; maar te versuft door de drukte van de stad en de woelige, mij onuitstaanbaar zingerig sprekende schoolkinderen en wellicht door ‘t ongewone gemis van frissche lucht, om te beseffen wat mij scheelde.’¹¹ Maar aan de stadsrand, onder de rook van Amsterdam, ontdekte hij tot zijn grote vreugde dat er Maartse viooltjes groeiden en meesjes nestelden, en dat ook daar aan natuurschoon nog heel wat te genieten viel.

Eli Heimans zou uiteindelijk met plezier in de hoofdstad blijven wonen. Het stadsbestaan beviel hem vanwege de levendigheid en het cultureel wetenschappelijke klimaat, de aanwezigheid van musea en bibliotheken. Op de vraag die hem dikwijls werd gesteld, waarom de meeste en de vurigste natuurliefhebbers in de grote steden wonen, had hij een passend antwoord. Hij vond dat planten

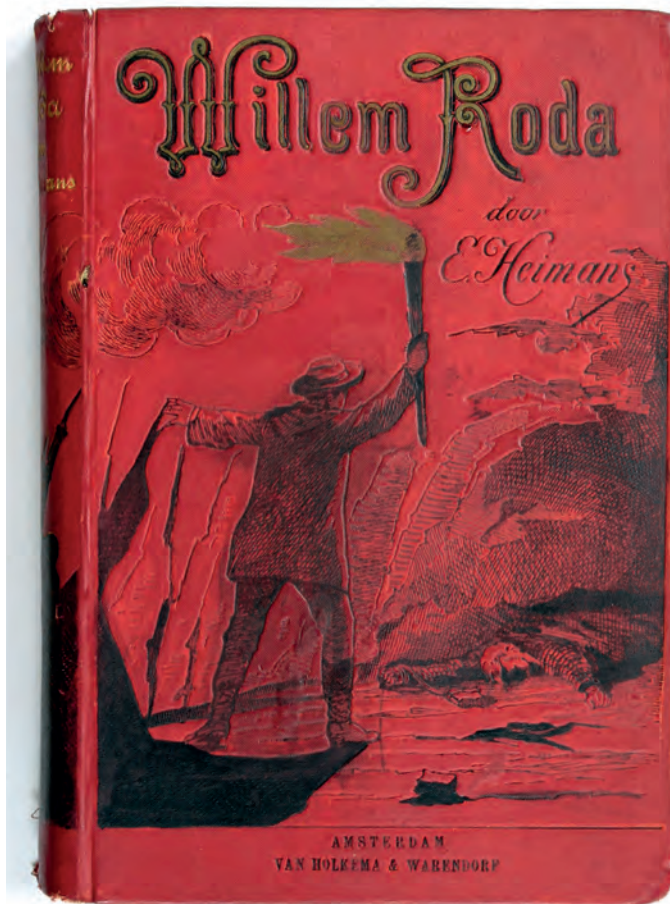
Eli Heimans met een klas Amsterdamse schoolkinderen.

Eli Heimans met zijn zoon Jacob, de latere hoogleraar botanie en genetica aan de Universiteit van Amsterdam.

en dieren en boeken ‘maar heel zelden een denkend mensch alles [kunnen] geven wat hij aan geestesvoedsel noodig heeft, om gezond en sterk te blijven; je moet er de menschen bij hebben, de volheid van de menschelijke bedrijven van het menschelijk vernuft, dat zie je en voel je eerst in de groote steden.’ Heimans vond ook dat ‘je de natuur eerst goed leert waarderen als je er niet meer dagelijks verkeert.’¹² Maar ondertussen greep hij wel iedere gelegenheid aan om naar buiten te gaan.

Veel tijd voor veldbiologie had hij echter niet. Net als in Zwolle combineerde hij in Amsterdam zijn onderwijsbaan met een studie voor aanvullende onderwijs-akten. Bovendien waren er in die tijd ook andere zaken die zijn aandacht vroegen. In 1888 trouwde Eli

De eerste druk van 'Willem Roda' door Eli Heimans, verscheen in 1889 bij Tj. van Holkema. Afgebeeld is de tweede druk uit 1893, uitgegeven door Van Holkema & Warendorf.

met zijn nichtje Betje Stibbe die, evenals hij, in Zwolle was geboren. Samen kregen zij twee kinderen: Jacob, in 1889, die opklimde tot hoogleraar in de botanie en genetica, en drie jaar later Henriëtte, die promoveerde tot doctor in de letteren en wijsbegeerte en als lerares geschiedenis werkzaam was in het middelbaar onderwijs.

Eerste publicaties

In het jaar waarin zijn zoon geboren werd, publiceerde Eli Heimans zijn eerste boek. *Willem Roda* is een avontuurlijk jeugdboek over een bijna zestienjarige jongen die door een ongelukkig voorval in de gevangenis terecht komt, ontsnapt en na allerlei omzwervingen door Nederland uiteindelijk in Australië belandt. Ook daar beleeft hij weer van alles. De beschrijving van de zwerftochten van zijn romanfiguur baseerde Heimans, voor zover mogelijk, op reizen die hij zelf had gemaakt.¹³ Alleen voor het Australië-deel had hij informatie geput uit boeken. Uitgever Van Holkema, aan wie Heimans het manuscript had aangeboden, aarzelde aanvankelijk het werk uit te geven omdat hij twijfelde of er een markt voor zo'n jongensboek zou zijn, maar *Willem Roda* bleek direct na verschijning een groot succes. Steeds weer nieuwe generaties jongeren (én ouderen) lieten zich meeslepen door het spannende boek, dat twaalf herdrukken beleefde; de laatste in 1978. Zelfs nu is het boek nog altijd lezenswaard.

Een van de tekeningen die Eli Heimans maakte voor 'Willem Roda'. De schetsen dienden als voorbeeld voor de afbeeldingen die de illustrator Johan Braakensiek vervaardigde voor het boek.

Personenregister

- Becht, H.J.W. 23
Bernink, J. B. 53, 63
Braakensiek, J. 20
Breda, A. van 12
Darwin, C. 71
Dohm, S. 80
Eeden, F.W. van 48, 50-53
Feijter, J.M. de 65
Gunning, J.H. 80
Haeckel, E. 71
Heimans, E. *passim*
Heimans, H.E. 19, 70
Heimans, J. 17, 19, 70
Heimans, J.I. 8, 9, 11, 70
Heimans-Stibbe, B. 19, 70, 80, 81
Heimans-Valk, E. 8, 9, 70
Heinsius, H.W. 45, 47, 54, 55, 75, 80
Herbart, J.F. 25
Heukels, H. 54, 55, 75
Holkema, Tj. Van 18, 19
Houttuyn, M. 49
Jaspers jr, J. 39, 43, 53, 75
Junge, Fr. 31
Kerbert, C. 34, 35, 55
Kruiden-Marie 11, 12
Lamarck, J.B. 71
Leeuwenhoek, A. van 49
Lighthart, J. 25, 27
Lijn, P. van der 63
Linnaeus, C. 29
Lorié, J. 63
Multatuli, ps. van E. Douwes Dekker 72
Nordheim, F. 10
Nozeman, C. 49
Oudemans, J.Th. 75
Polak, H. 29
Recht, O.P., ps. van E. Heimans 25
Schuiling, R. 65
Sepp, J.C. 49
Sluyters, J. 65
Spencer, H. 25
Swammerdam, J.J. 78
Swammerdam, J. 49
Tesch, P. 63
Teunissen, P. 53
Thijsse, Jac. P. *passim*
Versluys, W. 38
Vogt, A.F.W. 22
Vries, H. de 66, 68, 71
Weber, M.W.C. 68, 69
Westerdijk, J. 43
Zernike, C.F.A. 27, 80

Dit boekje is deel 1 van de Heimans en Thijsse Reeks over belangrijke personen en gebeurtenissen uit de geschiedenis van de Nederlandse natuurbescherming.

Deel 1: *Eli Heimans – Uit de schaduw van Jac. P. Thijsse*, Marga Coesèl

Deel 2: *Van vuilnisbelt tot natuurmonument – Jac. P. Thijsse en het Naardermeer*, Marga Coesèl

Deel 3: *Jac. P. Thijsse – Natuurbeschermers en schrijver*, Dik van der Meulen

Deel 4: *Frederik Willem van Eeden – Pionier van de natuurbescherming*, Marga Coesèl

Heimans en Thijsse Stichting

Postbus 20123, 1000 HC Amsterdam

www.heimansenthijssesstichting.nl

Vormgeving: Sander Pinkse Boekproductie, Amsterdam

Omslag: detail *In sloot en plas* door E. Heimans en Jac. P. Thijsse

© 2018, KNNV Uitgeverij, Zeist, Heimans en Thijsse Stichting, Amsterdam

1e druk 2014

2e druk 2018

ISBN 978 90 5011 694 7

NUR 681

knnvuitgeverij.nl

Natuur ontdekken en beleven

KNNV Uitgeverij is gespecialiseerd in unieke publicaties over natuur en landschap. Daarmee geeft de uitgeverij waardevolle kennis door van wetenschappers en amateurs aan een breed publiek. Zo draagt KNNV Uitgeverij bij aan de bescherming van de Nederlandse natuur en aan het plezier dat mensen eraan beleven.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, microfilm, fotokopie of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form by print, photocopy, microfilm or any other means without the written permission from the publisher.